

מהפכת השוק של קרל פולני

אלי קוק

ההגדרה הרווחת כיום לקפיטליזם, בקרב אנשי ימין ושמאל כאחד, היא חברה המנוהלת על ידי "השוק"; אך לא תמיד עמד השוק במרכזו של חקר הקפיטליזם – במיוחד לא בקרב מבקריו. אחד ממחולליו העיקריים של המהפך הזה היה ספרו של קרל פולני "התמורה הגדולה". הספר, שראה אור בשלהי מלחמת העולם השנייה ותורגם לאחרונה לעברית, שופך אור על הברוטליות של הניאו-ליברליזם העכשווי ועל תרומתו המכרעת לאסון האקלימי. אבל הניתוח של פולני גם כרוך במיסטיפיקציה של "השוק המווסת את עצמו", המהדהדת את תורתם של כלכלנים ניאו-קלאסיים ומתקשה להסביר היבטים מהותיים של המציאות הכלכלית הנוכחית

מרץ 2022

סתי 1997 פרסם ההיסטוריון האמריקני דניאל פֶּלֶר מאמר שכותרתו "מהפכת השוק אכלה את שיעורי הבית שלי". פֶּלֶר, שעמדותיו הכלכליות היו שמרניות יחסית, קונן במאמר על כך שהביטוי "מהפכת השוק" הפך לטרנד החם ביותר בקרב היסטוריונים אמריקנים בשנות התשעים. "הצמדה של תג חדש לעידן או לתהליך אינה מסבירה דבר כשלעצמה", קבל פֶּלֶר, במיוחד כאשר את הביטוי אפשר, לדעתו, "לשלוף בכל מצב כדי להסביר כמעט כל תופעה, היות שהוא יכול לשרת כמעט כל פרשנות".

הביטוי market revolution אכן הפך לווריאלי בשנים אלו, ושימש הסבר דומיננטי להפיכתה של ארצות הברית לחברה קפיטליסטית בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה. הוא אמנם היה קיים מאז אמצע שנות השישים של המאה העשרים, אבל כמעט לא נעשה בו שימוש עד שנות התשעים. ואז, בעשור שבדיעבד נראה כעשור הניאו-ליברלי ביותר בהיסטוריה של ארצות הברית, הוא פרח לפתע. הרעיון של מהפכת השוק החל להופיע בכל מקום שקשור בחקר ההיסטוריה האמריקנית: ספרים, סמינרים

מחלקתיים, הרצאות בכנסים, כתבי עת מובילים, תערוכות במוזיאון. מהפכת השוק לא אכלה את שיעורי הבית של צעירים אמריקנים אבל היא בהחלט עיצבה אותם, שכן המונח היה לעמוד תווך גם במערכי שיעור וספרי לימוד לתיכונים ולסטודנטים לתואר ראשון ברחבי ארצות הברית.

אף שלמושג החדש היו מופעים רבים, ספר אחד הוא שהוביל בבירור את עלייתו: רב-המכר השנוי במחלוקת של ההיסטוריון האמריקני הוותיק והמוערך צ'רלס סלרס, שיצא לאור ב-1991 ונקרא, כמובן, *The Market Revolution*. אבל סלרס לא היה אבי הרעיון של מהפכת השוק. ספרו חב חוב גדול להיסטוריון ששמו החל להינשא בפי כול באותן שנים: קרל פולני. אין זה מקרה שההתייחסות הראשונה להוגה כלשהו בספרו של סלרס - היסטוריון עם דעות שמאליות מובהקות מאוניברסיטת ברקלי - מוקדשת לקרל פולני, ולא לקרל אחר.

אין הוגה שתרם יותר מקרל פולני, בספרו הנודע מ-1944 **התמורה הגדולה**, לעלייתו המטאורית של רעיון מהפכת השוק בקרב היסטוריונים אמריקנים. כיום טבעי להניח כי ההגדרה הבסיסית והמקובלת ביותר לקפיטליזם היא "כלכלת שוק", אך לא כך היה תמיד. פולני הוא שהביא למהפכה מחשבתית זו, לטוב ולרע.

בניגוד לחולצות פלנל או לנעלי דוקטור מרטינס, מהפכת השוק של קרל פולני לא הייתה טרנד חולף של שנות התשעים. בסתיו 2008, בימים שבהם בנק ההשקעות לימן ברדרס קרס ונדמה לרגע שהקפיטליזם האמריקני כולו עומד לקרוס גם כן, התחלתי בלימודי דוקטורט באוניברסיטת הרווארד והייתי מראשוני התלמידים בתוכנית חדשה שהתמקדה בהיסטוריה ובכלכלה פוליטית של הקפיטליזם. בעיצומו של המשבר הקפיטליסטי העמוק ביותר מאז השפל הגדול, בשעה שהבורסה צללה שם בחוץ, צללנו אנו בשיעור הראשון לתוך **התמורה הגדולה**, הספר שהתנוסס בראש הסילבוס. פולני אף החל לשמש אז פרשן מרכזי של המשבר עבור אינספור חוקרים, תלמידים ואפילו עיתונאים.

מאז המשבר של 2008 השפעתו של פולני רק התחזקה, ונראה שכוחו אינו דועך גם כיום. כעת, עם תרגומו של **התמורה הגדולה** לעברית כמעט שמונים שנה לאחר שפורסם לראשונה, מהפכת השוק של פולני הגיעה סוף סוף גם למחוזותינו. התרגום המצוין הוא תרומה חשובה לספרות על קפיטליזם בעברית.

יש כמה הסברים לפופולריות של פולני, וכולם נכונים במידה מסוימת. הוא סופר מחונן שכותב בבהירות ובסגנון מלודרמטי מעט, המותיר את הקורא בתחושה שבידיו הספר ההיסטורי החשוב ביותר שקרא אי פעם. הסבר נוסף שרווח בקרב סוציאליסטים הוא שפולני מאפשר לבקר את הקפיטליזם ללא הכתם הקומוניסטי שדבק במרקס. הסבר אחר הוא העובדה שפולני היה לא רק היסטוריון וסוציולוג שהתעניין בעליית הקפיטליזם במערב, אלא גם אדם רחב אופקים שראה עצמו כאנתרופולוג של חברות קדומות ושבטיות. גיוון דיסציפלינרי זה אפשר לו לכתוב ספר שמתעלה מעל התקופה ההיסטורית שחקר ומראה באופן משכנע שהקפיטליזם אינו תופעה טבעית לאדם אלא מופע היסטורי חדש יחסית. אך כל הסיבות הללו אינן מסבירות מדוע פולני וספרו המריאו בעידן הניאו-ליברלי דווקא ולא בעשורים שלאחר פרסומו.

אם, כפי שרבים טוענים, פולני היה קול סוציאל-דמוקרטי "מרוכך" מול הרדיקליזם המהפכני של המרקסיזם, מדוע ספרו **התמורה הגדולה** החל לתפוס תאוצה רק בשנות השמונים והתשעים, כאשר הסוציאל-דמוקרטיה נסוגה וההון החל לשוב ולהשתלט על מוקדי הכוח העיקריים של הכלכלה העולמית? אם אכן אין מדובר אלא בביקורת קפיטליזם "מסוכנת" פחות ממרקס, האם לא היינו מצפים שיצבור אהדה בארצות הברית דווקא בתקופת המלחמה הקרה, שהתאפיינה באנטי-קומוניזם ובה בעת הביאה לתוכנית "החברה הגדולה" שהרחיבה את מדינת הרווחה? אם העניין הוא היותו של פולני כותב מחונן, מדוע לא זיהו את הכישרון הזה עוד בימי חייו - תקופה שבה מעטים קראו את ספרו, ואחיו החוקר מיכאל היה המוכר יותר מהמשפחה?

הפתרון לחידה זו טמון בנקודת מפגש מהותית בין הגותו השמאלית של פולני ובין ההגות הניאו-ליברלית של פרידריך האייק, מילטון פרידמן ואחרים: מושג השוק. פולני והניאו-ליברלים מאיישים קטבים נורמטיביים מנוגדים של אותו ניתוח אינטלקטואלי. שניהם מסכימים כי במרכז הקפיטליזם המודרני מצוי מושג השוק, ויתרה מזו, השוק המווסת את עצמו - ביטוי שמופיע יותר מארבעים פעם ב**התמורה הגדולה**. כפי שכתב ההיסטוריון דניאל רוג'רס בספרו על ההיסטוריה האינטלקטואלית של ארצות הברית בשנות השמונים והתשעים, בשנים אלו שום מילה לא דאתה גבוה יותר או זכתה להילה זוהרת יותר מהמילה 'שוק'. בהחמצה לא אופיינית, רוג'רס התייחס רק לתומכי השוק. אבל ההצלחה האדירה של פולני בעשורים האחרונים מראה כי גם מבקרי הניאו-ליברליזם אימצו בסופו של דבר את שפתו המארגנת של השוק ואת הגדרתו הבסיסית לקפיטליזם. מסיבה זו, ככל שאידיאולוגיית השוק חדרה עמוק יותר לחיי היומיום של שנות השמונים והתשעים כך עלתה קרנו של פולני בקרב היסטוריונים וחוקרים, והוא היה לאחד האינטלקטואלים השמאליים המשפיעים ביותר. כפי שאבקש להראות, להתמקדותו של פולני דווקא בשוק יש יתרונות לא מבוטלים, ויש סיבות טובות לכך שניתוחו מהדהד באוזניהם של תומכי השמאל בעשורים האחרונים, ובהם המיעוט הקטן של כלכלנים מן הצד השמאלי של המפה. עם זאת, הגישה של פולני כלפי השוק והתמקדותו בו אינן מאפשרות לשמאל לדמיין חלופה של ממש לניאו-ליברליזם, ומתקשות להסביר היבטים מהותיים של המציאות הכלכלית הנוכחית. אך לפני שניגש לשפוט את השפעתה של מהפכת השוק של פולני, נצטרך לבחון את פיתוליה ההיסטוריים של שאלה פשוטה: מה זה בכלל קפיטליזם?

קפיטליזם כאנטי-שוק

לאורך רוב העידן הקפיטליסטי התייחס המונח "שוק" לשוק מסוים, במקרים רבים הבורסה, ולא למערכת כלכלית כוללת. בעשורים שלאחר פרסום **התמורה הגדולה**, פרט לליברטריאנים ולכלכלנים ניאו-קלאסיים, מעטים הציבו את השוק במרכז ההגדרה של קפיטליזם. אפילו שמרנים, אליטות ובעלי הון אמריקנים לאחר מלחמת העולם השנייה לא נהגו להגדיר את הקפיטליזם במונחים של free market system אלא השתמשו במונח free enterprise system.

הכלכלן, היועץ הפוליטי וההיסטוריון ג'ון קנת גלברייט, שהיה פופולרי לאין ערוך יותר מקרל פולני בעידן הקיינסיאני, הבליט לא את חשיבותו של השוק אלא את זו של התאגיד הפרטי התעשייתי וההיררכי. באופן דומה, אלפרד צ'נדלר, גדול ההיסטוריונים של העסקים בארצות הברית, הושפע מאוד מתורתו של מקס ובר, אחד החוקרים הראשונים שהשתמש במונח "קפיטליזם", אשר הדגיש את הפן הבירוקרטי בליבת הקפיטליזם התאגידי המודרני. בסדרת ספרים משפיעים שכותרותיהם התנגדו לעקרון השוק, כמו *The Visible Hand*, הדגיש צ'נדלר את אופייה המנוהל של הכלכלה האמריקנית מאז אמצע המאה התשע-עשרה מבלי לדבר כמעט בכלל על שווקים, ובוודאי לא על "השוק". כמוהו עשה גם הדור הצעיר של הוגים מהשמאל החדש, שהקים את אסכולת הליברליזם התאגידי בשנות השישים: גישה זו גרסה שהקפיטליזם המודרני מונע בעיקר על ידי קשרי הון-שלטון רגולטוריים בין תאגידי פרטיים ובין המדינה האדמיניסטרטיבית. לפי הנרטיב הזה, כוחות שוק תחרותיים הפסיקו למלא תפקיד מרכזי בקפיטליזם האמריקני לאחר "גל המיזוגים הגדול" בסוף המאה התשע-עשרה, שבמהלכו הפכה ארצות הברית בתוך שנים אחדות מחברה של עסקים קטנים לחברה שנשלטת בעיקר על ידי תאגידי ענק.

הגישות ההיסטוריות שדחו את מרכזיותו של השוק ותרומתו לעליית הקפיטליזם המודרני היו פופולריות גם מחוץ לארצות הברית. פרנאן ברודל הצרפתי מאסכולת האנאל, שהיה ככל הנראה היסטוריון הקפיטליזם המשפיע ביותר בשנות השישים והשבעים, הרחיק לכת אף יותר מהיסטוריונים אמריקנים בסדרת ספריו על עליית הקפיטליזם באירופה, שבהם הציג את הקפיטליזם כלא פחות מ"אנטי-שוק". לדידו, מה שמייחד את הקפיטליזם אינו שווקים אלא צבירת הון, וכלכלות שווקים היו קיימות הרבה לפני הקפיטליזם. הייחודיות של הקפיטליזם, לפי ברודל, היא ביכולתם של בעלי הון להציב עצמם בנקודות אסטרטגיות בכלכלת השוק היומיומית הקיימת ולהשתלט עליה באמצעות כוח פוליטי, משפטי או פיננסי. אל תחפשו את מקורות הקפיטליזם בקשרי שוק, מסכם ברודל, אלא בפרזיטים כוחניים שמשכו בחוטים וכך גזרו קופון מהשוק וצברו הון עתק.

היסטוריונים מרקסיסטים לא רק המעיטו בחשיבותו של "השוק" לעליית הקפיטליזם, אלא אף ביקרו בחריפות את מי שהעז לטעון אחרת. ההיסטוריון המרקסיסטי הבולט רוברט ברנר, שראה בעליית הקפיטליזם בעיקר תופעה הקשורה למאבקים מעמדיים על אמצעי הייצור, פרסם ב-1977 ביקורת רבת השפעה על סוג מסוים של מרקסיסטים כמו עמנואל ולרשטיין ואנדריי גונדר פרנק, אשר מתמקדים בעיקר ב"כוחות שוק" ובכך "עוקרים את יחסי המעמדות מלב הניתוחים שלהם". במאמר זה ברנר המשיך במידה רבה את גישתו של קרל מרקס, שלעג ל"כלכלנים בורגנים" שלדעתו חטאו ב"פטישיזם של הסחורה" משום שנטו להתמקד במנגנוני מחירים ושיווי משקל ולא ביחסים המעמדיים והכוחניים שקשרי החליפין והשוק האלה הסתירו.

תפיסות של קפיטליזם שדחקו את השוק לשוליים רווחו אז לא רק בקרב ליברלים ואנשי שמאל. בראש האגף השמרני של ההיסטוריוגרפיה של הקפיטליזם בשנות השישים והשבעים עמד ההיסטוריון הכלכלי דייוויד לנדס. לנדס העריץ את הקפיטליזם, אבל אפילו הוא לא הציב את השוק במרכז, והתנגח שוב ושוב עם כלכלנים ניאו-קלאסיים שכן עשו זאת. כך למשל מתאר לנדס את המהפכה התעשייתית בפתיחת ספרו הידוע ביותר, *The Unbound Prometheus* (1965):

זו הייתה מערכת של ייצור, שנשענה על הגדרה אופיינית של הפונקציות והאחריות של המשתתפים השונים בתהליך הייצור. מצד אחד עמד המעסיק, שלא רק שכר את העובדים ושיווק את המוצר המוגמר, אלא גם סיפק את הציוד וההון ופיקח על השימוש בהם. מהצד השני עמד העובד, שלא יכול עוד להחזיק ולספק את אמצעי הייצור ומעמדו הצטמצם לכדי "יד" (מונח משמעותי המסמל היטב את המעבר מיצרן לפועל טהור). הקשר ביניהם היה הקשר הכלכלי - "קשר השכר" - והקשר הפונקציונלי של פיקוח ומשמעת.

לסיכום, בעידן הקיינסיאני, משנות הארבעים עד סוף שנות השבעים, שררה הסכמה רחבה למדי בין אינטלקטואלים שמאליים, ליברלים ושמרנים על כך שהשוק אינו המנגנון העיקרי שדרכו יש להבין את מהות הקפיטליזם כיום או את אופן היווצרותו בעבר. אלא שאז הגיעה מדיניות השוק החופשי של תאצ'ר, רייגן, קלינטון ועמיתיהם, ופתאום ספר נשכח של הוגה הונגרי שהתפרסם ב-1944 החל לתפוס תאוצה.

הקפיטליזם על פי פולני

מעטים ההוגים שסיפקו הגדרה חדה וברורה יותר לקפיטליזם מאשר קרל פולני. לדידו, לפני עליית הקפיטליזם היו כמובן שווקים, כפי שברודל טוען, אבל הם היו בשוליים. פולני מכנה שווקים כאלה "עזרים" (accessories) של החיים הכלכליים - מונח שימושי. השווקים האלה היו מקומות פיזיים שמכרו בעיקר סחורות יוקרה כמו תבלינים, שלרוב יובאו מרחוק. אנשים ידעו מתי הם נכנסים ל"שוק", ורוב חיי היומיום שלהם התנהלו מחוצה לו. היות שהסחורות היו מיובאות בדרך כלל, הן לא יצרו תחרות בין יצרנים מקומיים מאותו אזור. נוסף על כך, רוב עצום של האנשים לא מכרו את כוחם בשוק עבודה, לא היו תלויים בשווקים על מנת לאכול, ולא נאלצו למצוא מגורים בשוק נדל"ן.

החשוב מכול, מבחינת פולני, הוא שלפני הקפיטליזם כוחות חברתיים וגורמים מדינתיים שלטו בשווקים אלו והטמיעו אותם בחברה, בשפתו, כלומר הכפיפו אותם למגוון מטרות חברתיות, דתיות ותרבותיות שלא נסבו סביב מקסום רווחים. שווקים היו אמצעי, ולעולם לא מטרה בפני עצמה. לפיכך הם הוגבלו בדרכים שונות. לדוגמה, בשווקים אירופיים רבים בעת החדשה המוקדמת הותרה כניסתם של פשוטי העם בשעה הראשונה לאחר פתיחת השוק, כדי שהסוחרים הגדולים לא יקנו את כל הסחורות האיכותיות ויעלו את המחירים לעניים.

הסיפור שמגולל פולני על עליית הקפיטליזם מתאר עולם שהתהפך לחלוטין: השוק עובר מהשוליים למרכז. הוא הופך מאמצעי למטרה. כעת השוק אינו מנוהל בידי החברה אלא מנהל אותה. הוא אינו כפוף עוד לכוחות חברתיים, מוסריים או תרבותיים, אלא מכופף את כל אלה לצרכיו. זוהי התמורה הגדולה: נפילתה של חברה שיש לה שווקים, ועלייתה של "חברת שוק" שבה בני אדם הופכים ל"עזרים" נספחים שחייבים להתאים את עצמם לדרישות השוק, ולא להפך.

לפי פולני, השינוי הזה התרחש לראשונה בהיסטוריה באנגליה, במאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה, כאשר שני גורמי הייצור העיקריים בכל חברה אנושית - בני אדם ומשאבים טבעיים - עברו תהליך של מסחור. את המהלך המהפכני הזה הוא מתאר באופן משכנע. נדמיין שאנו תעשיינים אנגלים זעירים בסוף המאה השמונה-עשרה, בעיצומה של מהפכה מדעית שהביאה להמצאת מנוע הקיטור. אנו יכולים לגייס הון עתק ולהשקיע אותו בבניית מפעל טקסטיל שיש בו עשרות מכונות קיטור יקרות, אבל כדי להסתכן ולהשקיע הון בסדר גודל כזה עלינו להיות בטוחים שבעתיד תהיה לנו אספקה רציפה וכמעט בלתי נדלית של שני גורמי הייצור העיקריים הנדרשים למכונות כדי להחזיר את ההשקעה: כוח אדם וחומרי גלם. אם כן, כדי שהמהפכה התעשייתית תתממש, התעשיינים נדרשו להיות מסוגלים בכל רגע נתון לקנות כוח אדם בשוק העבודה וחומרי גלם בשוק הטבע, במחירים סבירים ויציבים (סוגיה נוספת, מרכזית פחות אצל פולני, היא שהיה עליהם גם להיות מסוגלים לקנות אשראי בשוק הכסף).

אך כדי שתתאפשר נגישותם של שוקי עבודה וטבע, טוען פולני, החברה האנושית צריכה לעבור מהפכה. כל מוסד או מופע פוליטי, חברתי, דתי או תרבותי שעלולים לפגוע ביכולתו של ההון לקנות בשוק את עבודתם של בני אדם או את משאביו של כדור הארץ במחיר צפוי וסביר חייבים להיות מוכפפים להון או להיעלם מהעולם. כעת צורכי "המשק" קודמים לכול. אם קיימת למשל מערכת רווחה מתקופת המלכה אליזבת שמאפשרת לעניי אנגליה להימנע לעיתים מכניסה לשוק העבודה, יש לבטלה. אם יש בנחלת הכלל שטחים שאינם ניתנים למכירה ואשר מאפשרים לפשוטי העם לשרוד מבלי למכור את כוחותיהם בשוק, יש להפריט אותם.

מהפכת השוק של פולני מסתכמת בציטוט הבא: "השוו למשל בין פעילות המכירה של הסוחר-היצרן לפעילות הקנייה שלו: הוא מוכר רק מוצרים, ולשאלה אם יצליח או לא יצליח למצוא להם קונים אין אמורה להיות השפעה על המרקם החברתי. אבל הוא קונה חומרי גלם ועבודה, כלומר טבע ואדם" (עמ' 58).^[1] מכירה של סחורות - פעולה שהתקיימה בחלקים גדולים של ההיסטוריה האנושית - אינה מצריכה את ריסוק הסדר החברתי או הסביבתי הקיים, מסביר פולני; לעומת זאת, קנייה של גורמי הייצור - אדם וטבע - דורשת מהפכה חברתית של ממש, היות שמדובר ב"חיים עצמם", כפי שאמר פעם ראש ממשלה ישראלי בהקשר אחר לגמרי.

ציטוט דבריו של פולני ממחיש גם מדוע הוא ראה בעלייתה של חברת שוק סכנה אדירה לאנושות ולכדור הארץ. בעיניו, בני האדם והטבע אינם יכולים בשום אופן להיות סחורות כמו נעל או כיכר לחם, היות שלא באמת נוצרו כדי להימכר בשוק. הורים אינם מולידים ילד רק כדי שיוס אחד יוכל למכור את כוחותיו בשוק עבודה. מאות אלפי אורגניזמים לא שקעו לתחתיתן של ימות פרהיסטוריות רק כדי שיוס אחד תימכר האנרגיה המופקת מהם בשוק הנפט. לכן פולני קורא למסחור של אדם וטבע "סחורות פיקטיביות". בהתייחסותו של השוק אל בני אדם ואל כדור הארץ כאילו הם סחורות לכל דבר טמונה הנטייה של כוחות השוק להמיט אסון על החברה ועל הפלנטה אם לא ייבלמו בזמן.

במחשבתו של פולני, לניסיון זה של האנושות לבלום את כוחות השוק האלה כדי להגן על עצמה מפני הרס מוחלט יש מגוון גילויים היסטוריים. הדבר יכול לבוא לידי ביטוי במדינת רווחה סוציאל-דמוקרטית המגינה על אנשים מפני התאכזריות השוק, אבל גם בעלייתם של משטרים

פשיסטיים התומכים במכסי מגן ובכלכלת מלחמה. את הדינמיקה המפגישה את כוחות השוק עם הניסיון החברתי למגר אותם פולני מכנה "תנועה כפולה". תנועת המטוטלת הזאת, לדידו, יכולה להסביר בקווים כלליים את רוב ההתפתחויות הפוליטיות ההיסטוריות לאחר המהפכה התעשייתית במאה התשע-עשרה.

ההגדרה של פולני לקפיטליזם אמנם סובבת סביב מושג השוק, אך המוקד שלה הוא מסחור של גורמי ייצור. משום כך איני חושב שהוגן לראות בו הוגה סמיתיאני המתעלם מתהליכי הייצור ומתמקד אך ורק בחליפין. עם זאת, קריאה בספרו חושפת כי למרות הביקורת החריפה שלו על השוק, האופן שבו הוא מתאר את מנגנון השוק ואת פעולתו מתיישב כמעט לחלוטין עם תורתם של כלכלנים ניאו-קלאסיים אשר, כפי שחוקרים חשפו בארכיונים בשנים האחרונות, הייתה להם השפעה רבה על מחשבתו של פולני דווקא בהיותו סוציאליסט צעיר בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת.

לפני שנעבר לדמיון בין פולני לכלכלנים הניאו-קלאסיים חשוב לציין שבניגוד גמור למרביתם, פולני אינו רואה במנגנון השוק דבר טבעי. כפי שהוא מראה יפה בחלקים האנתרופולוגיים יותר בספרו, מסחר בשוק אינו טבוע בדנ"א האנושי ואינו חלק אינהרנטי מההוויה האנושית. נוסף על כך, חשוב לפולני להדגיש כי "הלסה-פר היה מתוכנן" (עמ' 143). כלומר, בנייתה של חברת שוק באנגליה במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה לא החלה ספונטנית יש מאין אלא דרשה החלטות פוליטיות, מוסדיות וחברתיות.

אבל מקריאה של **התמורה הגדולה** ברור שפולני מאמין כי אף שכלכלת השוק נוצרה באופן מלאכותי, ברגע שהחלה לפעול היא פועלת כמכונה אוטומטית שמייצרת מחירים באופן אוטונומי ומנותקת לחלוטין מכוחות חברתיים או פוליטיים. זוהי הסיבה שפולני מדגיש שוב ושוב לא רק את עלייתם של "שווקים" אלא גם את עליית "השוק המווסת את עצמו", אשר "מחייב הפרדה מוסדית של החברה לספֶרה כלכלית וספֶרה פוליטית" (עמ' 82). כך פולני עצמו מגדיר בפסקה טיפוסית למדי את הוויסות עצמי של השוק:

כלכלת שוק משמעותה מערכת שווקים שיוזעת לווסת את עצמה. במונחים טכניים מעט יותר, זו כלכלה המכוונת על ידי מחירי השוק, ועל ידם בלבד. מערכת כזאת, שמסוגלת לארגן את כלל החיים הכלכליים ללא סיוע או התערבות מבחוץ, ללא ספק ראויה להיות מתוארת כבעלת ויסות עצמי (עמ' 59).

בפסקה הזאת טמונה ראיית עולם שמזכירה מאוד את הכלכלה הניאו-קלאסית. לפי תיאור זה, נראה כי מחירי השוק עצמם לרוב אינם תוצרים של "התערבות מבחוץ" בדמות מאבקים פוליטיים, כוחות מוסדיים, תהליכים היסטוריים או פערים מעמדיים, אלא הם נקבעים במערכת כלכלית סגורה של ביקוש והיצע בלבד. מה פירוש "התערבות מבחוץ" - ביטוי שחוזר כמה פעמים לאורך הספר? עצם השימוש בביטוי הזה, הניאו-קלאסי מאוד, מעיד על תפיסה של השוק כישות עצמאית המונעת אוטומטית על ידי חוקים כלכליים שמופרדים לחלוטין מהספֶרה החברתית ופוליטית; לפיכך, כל נוכחות פוליטית

וחברתית בשוק נתפסת מלכתחילה כ"התערבות חיצונית" ולא כחלק בלתי נפרד מקיומה. פולני מעולם לא טען שכלכלנים מפרידים בין הכלכלה לפוליטיקה באופן מלאכותי, או שהאידיאולוגיה הקפיטליסטית עושה כך; פעם אחר פעם הוא מבהיר בספר כי הוא עצמו מאמין שכך עובד "השוק".

בגישה משוטחת זו לשוק אין שום היבט של כוח המסוגל לעצב את השוק מבפנים, כלומר אין כוח שהוא חלק בלתי נפרד מהשוק. בעקבות זאת, לכוחות חברתיים או פוליטיים - במיוחד כאלה של אליטות הון - אין כמעט תפקיד בנרטיב של פולני. כולם נמצאים תחת אותה שליטה אוטומטית, אמורפית, מופשטת ונטולת פנים של מנגנון השוק המווסת את עצמו. אל תחפשו את היד המכוונת שיכולה למשוך בחוטי השוק מלמעלה. היא אינה קיימת אצל פולני.

אל תחפשו גם גורמים חברתיים או היסטוריים שמעצבים את מנגנון המחירים של השוק לאורך זמן, כי גם כאלה לא תמצאו. גישה סטרילית זו לשוק היא אחת הסיבות העיקריות לכך שמאבקים מעמדיים הם שוליים למדי בספר. היות שפולני אינו מאמין כי בני אדם מסוימים יכולים להפעיל כוח כדי שמחירי השוק ייטיבו לעבוד לטובתם, אין אצלו כל מוטיב של ניצול. הוא מבקר בחריפות את הכלכלנים הקלאסיים כמו ריקרדו ומרקס, שהלכו על "הקו המוטעה [...] שלפיו ערך נגזר מהעבודה" (עמ' 129), שהיה הבסיס לתפיסתו של מרקס כי מקור הרווח של בעלי ההון הוא בנטילת הערך העודף שהעובדים ייצרו. הבעיה המרכזית כאן אינה שפולני לא מספיק מרקסיסט; בתיאוריית ערך העבודה של המרקסיזם יש בעיות בלתי מבוטלות, במיוחד בעידן ניאו-ליברלי שבו נראה כי חצי מההון בעולם מושקע בנדל"ן ולא בניצול עובדים. הבעיה היא שפולני אינו מאתגר את חולשותיה העיקריות של אידיאולוגיית השוק הניאו-קלאסית, ובניגוד לריקרדו ומרקס הוא אינו מספק תיאוריה חלופית של ערך לגבי האופן שבו מחירים נקבעים בשוק.

לפי פולני, תנועות חברתיות יכולות - במסגרת ה"תנועה כפולה" שתוארה קודם - להאט את השוק, לבלום אותו, לרסנו, אולי אפילו לחסל אותו. אבל כל אלה הם התערבויות "מבחוץ". את מנגנון המחירים של השוק עצמו אי-אפשר לעצב מבפנים. זהו שוק המווסת את עצמו, ומתוך כך, ולמרות היעילות האינסטרומנטלית הגדולה שפולני מייחס לו, הוא יכול להוביל מעצמו לתוצאות הרסניות לאנושות מבלי שאף אדם או קבוצה יהיו אחראים לכך. מרגע שהאדם המציא את "כלכלת השוק" הפכה זו למכונה אוטונומית פראית, דורסנית ומסוכנת.

פולני בעידן הניאו-ליברלי

הניאו-ליברליזם שהחל לפרוח בסוף שנות השבעים היה כרוך באמונה גוברת בכך שכוחות הביזור של השוק הם הפתרון לכל בעיה - לא רק כלכלית, אלא גם פוליטית וחברתית. ברוח זו עוצבו מחדש המגזר הפרטי והמגזר הציבורי. גם אם לא כל האליטות שדחפו לפתרונות שוק האמינו בהכרח ביכולותיו המופלאות של השוק להסדיר את החברה ביעילות, בכל זאת היה להן נוח לטעון שיש לתת לשווקים לנהל את עצמם, משום שבמקרים רבים הן שלטו חלקית בשווקים אלו.

אין זה מפתיע אפוא שכאשר הוגים מהשמאל חיפשו אינטלקטואל רלוונטי שיוכל להגיב לתוכניות האוטופיות האלה בטיעון סדור ולהסביר מדוע אסור לתת לשווקים לשלוט בחברה, הם פנו לקרל פולני. נראה שזוהי הסיבה העיקרית לעלייה החדה בפופולריות של פולני מאז שנות השמונים ולדעיכתן של גישות מוסדיות, מעמדיות או בירוקרטיות יותר לקפיטליזם. החוקרים שנשענו על פולני ראו בו, ובצדק, קול ברור ומשכנע נגד ההשתלטות הטוטלית של השוק על חיינו, אך לצד זאת הם בחרו בהוגה שראה ב"שוק המווסת את עצמו" את מהותו של ההיגיון הקפיטליסטי המודרני, בגישה שמזכירה מאוד דווקא את אותם ניאו-ליברלים שהשמאל ביקש לנצח. לאחר המשבר ב-2008 זכה פולני לתנופה נוספת במסגרת הדיון הביקורתי החדש על הניאו-ליברליזם, שעל אף ביקורתיותו לא חרג מגבולות ההמשגה השוקית.

אין ספק שה**תמורה הגדולה** הוא טקסט ביקורתי מבריק, חשוב ואף נבואי על הסכנה שבחדירת השוק לכל היבט של חיינו. מערכת הבריאות הפרטית בארצות הברית בכלל ומשבר האופיאטים בפרט, למשל, הם הוכחה קונקרטית ומחרידה במיוחד לטענה של פולני שאם נתייחס לאנשים רק כסחורות, הדבר עלול להביא לטרגדיה נוראה. מאז הצליחה משפחת סאקלר המיליארדרית להכניס לפני כעשרים שנה את האופיאטים הראשוניים למערכת הבריאות בארצות הברית, מתו ממנות יתר יותר ממיליון אמריקנים. כך קורה כשיצרני תרופות רואים לנגד עיניהם לא בני אדם אלא סימני דולרים. (שמה של המשפחה הוסר מבניין של מוזיאון המטרופוליטן בניו יורק בסוף 2021, אבל הוא עודנו מתנוסס בפקולטה לרפואה ע"ש סאקלר באוניברסיטת תל אביב).

בניגוד להוגים שמאליים רבים אחרים, שנטו להתמקד רק בסוגיות מעמדיות, פולני זיהה גם את הסכנה שבמסחור הטבע וטען כי זהו היבט מסוכן לא פחות מאשר מסחור האדם. הניסיון הכושל של כוחות ניאו-ליברליים להציל את כדור הארץ באמצעות יצירה של שוקי זכויות זיהום מחזק את הטענה, ברור הגותו של פולני, כי שווקים לא יצילו אותנו מההתחממות הגלובלית שהם עצמם יצרו. קריאה בפולני מציגה בבהירות את המחיר הכבד שאנו משלמים כיום על מסחור סביבתנו האקולוגית, המכפיף כל אדם, צמח, בעל חיים וסלע על פני כדור הארץ להיגיון של סחורה בשוק.

גם הניתוח ההיסטורי הרחב יותר של פולני חשוב ורלוונטי מתמיד, ורעיון התנועה הכפולה עודנו שימושי ביותר גם לניתוחים עכשוויים; הוא מועיל למי שמבקשים להבין לעומק את הגורמים מאחורי האירועים הגדולים ביותר בארצות הברית בעשורים אחרונים - פיגועי 11 בספטמבר, החילוץ של וול סטריט, עלייתו של ברני סנדרס או בחירתו של דונלד טראמפ.

מנגד, הניתוח הניאו-קלאסי של פולני לגבי אופן פעולתו של השוק שטחי, והוא מגביל לא רק את יכולתנו לבלום חלק מהיבטיו האכזריים ביותר של הניאו-ליברליזם, אלא גם את יכולתנו להחליף את הכוחות המוסדיים, הגורמים החברתיים והבעיות המבניות העומדים מאחורי מנגנוני שוק אלו. פולני הוא מורה דרך טוב אם המטרה היא לחסום את כניסתו של השוק להיבטים מסוימים של חיינו, אבל הוא שימושי פחות אם המטרה היא להביא לשינויים מבניים בתוך השוק עצמו או לדמיין חלופה פוסט-קפיטליסטית לכלכלת השוק.

זוהי הסיבה העיקרית לכך שהניתוח של פולני לא תמיד עוזר להבין את העולם שמסביבנו. איך, למשל, עלינו להבין את עלייתה של סין בשנים האחרונות? בין שאנו רואים בסין "קפיטליזם ממשלתי" או "סוציאליזם של שווקים", נראה שאין כאן לא שוק שמווסת את עצמו ולא תנועה כפולה. גם בעולם המערבי נראה שיש מכלול של נושאים שבהם גישתו של פולני אינה מספקת תיאור משכנע של המציאות, היות שהשוק מנוהל על ידי שלל גורמים, ובהם מוסדות ריכוזיים ובירוקרטיים במגזר הפרטי וציבורי, שמזכירים יותר "סוציאליזם פרטי" מאשר שוק חופשי. בין שמדובר בכוח האדיר של קרנות גידור כמו בלקסטון, המנהלות כטריליון דולר מההון שבבורסה; ביכולתם של תאגידי ענק לגרוף רווחים מרנטות, פטנטים ומונופולים; בעלייתם של ענקי אינטרנט כמו אמזון או גוגל, המתבססים על אלגוריתמים וצבא של מתכנתים שלעיתים קרובות בונים שווקים חדשים; או במקומה המרכזי של המדינה הניאו-ליברלית בניהול שווקים כמו חובות סטודנטים או בתי כלא - נראה כי בסוגיות רבות "השוק" דווקא מוכפף לקומץ קטן יחסית של אליטות ששולטות בחלקים נרחבים של החברה והמדינה. מאחורי כל מחיר בשוק יש מוסדות ומאבקים, יחסי כוח וכוחנות, מעמדות ואלימות, היסטוריה.

כפי שטען דניאל פלר בשלהי שנות התשעים, "השוק" הוא מונח שקל לשלוף אותו. לעיתים הוא מאפשר לשמאל לא לשאול את השאלות הקשות, הנוגעות לאופן שבו הקפיטליזם העכשווי פועל בשטח ובוחנות מהם הכוחות המאפשרים לו לפעול. במובן זה, הביקורת של פולני כרוכה במידה של מיסטיפיקציה ולכן גם בדה-פוליטיזציה. כאשר אנו מתבוננים בשלטון ההון בעידן הניאו-ליברלי, עלינו להפנות אצבע מאשימה לא כלפי "שוק" מופשט אלא כלפי מוסדות, חוקים, פוליטיקאים, רעיונות, מומחים ובעלי הון, שמחוללים את השוק מדי יום.

הערות שוליים

[1][†] הציטוטים מובאים מתוך קרל פולני, **התמורה הגדולה**, בתרגום שונמית ליפשיץ, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2020.

ד"ר אלי קוק הוא היסטוריון של הקפיטליזם האמריקני בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת חיפה ועמית במרכז למדעי הרוח באוניברסיטת סטנפורד לשנת 2021–2022.
